

Lukovics André

**MIGRÁNS VÁLLAKOZÁSOK
„KEVERT
BEÁGYAZOTTSÁGA”
A POSZTINDUSZTRIÁLIS
TÁRSADALMAKBAN**

ROBERT KLOOSTERMAN ÉS JAN RATH
(SZERK.): IMMIGRANT ENTREPRENEURS:
VENTURING ABROAD IN THE AGE OF
GLOBALIZATION
(BERG PUBLISHERS, 2003)

Az Immigrant Entrepreneurs: Venturing Abroad in the Age of Globalization tizenegy ország bevándorlívállalkozókkal kapcsolatos közpolitikai gyakorlatát hasonlítja össze. A szerkesztők célja a „kevert beágyazottság” modelljének különböző nemzeti kontextusokban való alkalmazhatóságának vizsgálata. A migránsvállalkozások kialakulásának módjai, illetve gazdaságban betöltött szerepük országonként jelentősen különbözik, ez azonban nem gátolja meg a releváns közpolitikák eredményeinek és kudarcainak áttekintésében, miközben rávilágít az egyes csoportok etnikai és osztályalapú szociológiai megközelítéseinek hiányosságaira is. A kötet szerzői egy olyan új modell kidolgozásának szükségességét hangsúlyozzák, amely magyarázattal szolgál a beágyazottság és az eltérő lehetőségstruktúrák interakciójára. Bár végül nem kínál semmiféle univerzálisan alkalmazható modellt, az elméleti keretek kidolgozásában nagy lépést tesz előre, miközben több országot felölelő gazdag empirikus anyagot tár az olvasó elé.

Hogyan lehetne megmagyarázni a különböző etnikumhoz tartozó csoportok eltérő vállalkozási hajlandóságát egy adott országban vagy városon belül? Milyen körülmények befolyásolják a vállalkozási hajlandóságot? Szolgálhatnak-e a társadalmi tőkéről szóló megközelítések (l. például Portes 1998) kielégítő magyarázatként az etnikai vállalkozásokkal kapcsolatos megfigyelésekre abban az esetben, ha az etnikai csoportokon belül és csoportok között is különbségek rajzolódnak ki a mobilitás és a vállalkozási hajlandóság tekintetében? Jobban használják-e a bevándorlók közösségi és humán erőforrásait, mint a helyi vállalkozók? Az etnikai, illetve az enkláv gazdaságról szóló megközelítések kielégítő magyarázatot nyújthatnak-e az eltérő társadalmi háttérű csoportok társadalmi mobilitására és azok gazdasági és társadalmi integrációjára? Milyen következményekkel járhat a közpolitika szűken és rugalmatlanul értelmezett „bevándorló” kategóriája a bevándoroltak gazdasági aktivitására, illetve annak a fogadó ország gazdaságára tett hatására?

Kloosterman és Rath bevándorlívállalkozásokról szóló szöveggyűjteménye ezekre az – egyébként az utóbbi három évtized kvalitatív és kvantitatív kutatásai által felvetett – összetett kérdésekre keresi a választ. A szövegek egyszerre vitatkoznak egymással és egészítik ki egymást. Tekintettel a szakirodalom mennyiségére és a részletesen kidolgozott megközelítések magyarázó erejére, megállapítható, hogy a bevándorlók vállalkozásainak kérdése a nemzeti vagy helyi kereteken belül sajátos elméleti utakat járt be. A kötet az eddigi kutatási keret kiszélesítésére törekszik. Tizenegy országban elvégzett esettanulmányon alapul, amelyek a különböző nemzeti kontextusokban a különböző megközelítések és modellek relevanciáját megvilágítva megvizsgálják, hogy mennyire sikeresen integrálódtak a helyi gazdaságba egyes bevándorló csoportok vállalkozásai. A

kötet ezáltal egyedülálló, átfogó elemzést tud nyújtani elsősorban a migránsok különböző nemzeti struktúrákban való gazdasági cselekvéséről és erőforrásaik mozgósításáról.

Az előzmények következtében egy ilyen átfogó elemzés olyan alapvető nehézségekbe ütközik, mint a „bevándorló” vagy „etnikai” kisebbségnek címkézett társadalmi csoportok definiálása, ami a specifikus nemzeti integrációs stratégiák függvénye, és országonként különbözik. Az alapvető nehezség ellenére sikerül egy meglehetősen árnyalt képet kapnunk, amely a kutatás kifinomultságát tükrözi. A kötet kritikai, reflexív, és nemcsak az országonkénti közpolitikai döntések és irányelvek vizsgálatára tér ki, de a kutatások tudományos és politikai vonatkozásaira is. A nemzeti kontextusok összehasonlító vizsgálata miatt a kötet tulajdonképpen az *Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Business in Industrial Societies* című, Aldrich, Waldinger és Ward (1990) által szerkesztett könyv folytatásának is tekinthető, amely a migránsvállalkozók cselekedeteinek megértéséhez az etnikai és szociokulturális változókat ugyanígy kombinálja a politikai-gazdasági tényezőkkel. A kutatók hangsúlyozzák, hogy a politikai-gazdasági változók együttese magyarázhatja az etnikai és nem etnikai jellegű fogyasztói piacokhoz való hozzáférést, a piaci résekből adódó, vállalkozói lehetőségek hatására változó tulajdonviszonyokat, a piaci részesedésért folytatott versenyt, illetve az állami közpolitikák hatását mindezekre. Azt azonban érdemes hozzátenni, hogy az Aldrich és Waldinger könyvének kiadása óta eltelt majdnem húsz év alatt a migránsok vállalkozási hajlandósága exponenciálisan nőtt, és erre ez a korábbi mű még nem tudhatott reflektálni, sem pedig magyarázattal szolgálni. A jelenlegi kötet többek között azzal a céllal született, hogy ezt az elméleti űrt betöltsé, illetve, hogy a korábbi, Aldrich és Waldinger nyomán született kutatási irányokkal némileg szembehelyezkedve, a cselekvők és a struktúra összjátékaként elemezze azt a jelenséget, amely nemcsak a társadalmi cselekvőktől és társadalmi hálózatuktól, és nem is csak a fogadó országok közpolitikájától függ.

A Kloosterman és Rath szerkesztette kötet a migrációval kapcsolatos globális trendeket a következőképpen vázolja: az érintett országokba olyan országokból is érkeznek bevándorlók, amelyek történelmileg nem kapcsolódtak a célországokhoz; a bevándorlók jellemzően kevésbé iparosodott vagy fejlődő országokból települnek át a fejlett ipari országokba, megtestesítve a globalizáció más általános jellemzőit is (pl. a hálózatosodást); a bevándorlók jellemzően olyan iparágak felé orientálódnak, amelyek belépési korlátai kevesebb gazdasági tőkét és több emberi erőforrást igényelnek; többségük az alacsony hozzáadott értékű iparágakban tevékenykedik. A bevándorlók iparági elhelyezkedése egy adott országban egyrészt annak tudható be, hogy a migránsok rendelkezhetnek egy olyanfajta vélt, vagy valós „kulturális autenticitással”, amellyel a helyi vállalkozók nem: pl. a „keleti” éttermek esetén gazdasági előnnyé alakíthatók a látszólag keleti vagy afrikai arcvonások és a színes bőrszín. Másrészt az adott iparágakban

elhelyezkedett bevándorlók olyan szakismereti hiányt pótolhatnak, amelynek létrehozása vagy újratermelése egyébként nehezebben lehetne biztosítható a fejlett gazdaságokban. A migránsvállalkozók hajlandók több munkaórán keresztül dolgozni, termelési és tranzakciós költségeiket pedig hálózataik és humán tőkéjük aktiválásával képesek csökkenteni. Ennek következtében kiszélesíthetik a piaci termelés és szolgáltatások körét, és ezáltal a fogyasztók választási lehetőségeit. Az urbánus környezetből származó migránsok általában magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek és fiatalabbak, tipikusan kevésbé vannak beágyazva a származási helyük hálózataiba (noha ez származási ország szerint változhat). A vidékiek és szegényebbek, akik nem rendelkeznek felsőfokú végzettséggel, rákényszerülnek a közösség nyújtotta biztonságra és segítségre, ezért leginkább őket érinti az a hátrány, ami az utóbbi két évtized bevándorlóit sújtja: az általános jóléti juttatásokból való kizárás, amely jelenleg elsősorban az állampolgári státusz és az annak szimbolikus formái körüli vitákban jut kifejezésre.

Mivel az Aldrich–Waldinger-kötet többnyire veszített aktualitásából, a jelenlegi, migránsvállalkozásokról szóló domináns diskurzusban megjelenő megközelítéseket nagy vonalakban két csoportra lehetne osztani: azokra, amelyek a kulturális specifikumokat hangsúlyozzák, és azokra, amelyek elsősorban a politikai gazdaságtani folyamatokat figyelik. A két megközelítés között zajló vita egyre inkább egy intellektuális fragmentációhoz vezet, amelynek eredményeképpen egyik tábor sem képes koherensen feldolgozni és kellően megmagyarázni a fentebb vázolt folyamatokat, a több országban tevékenyen jelenlévő egyének vagy csoportok vállalkozásainak növekvő jelentőségét, illetve a migránsvállalkozások a posztindusztriális gazdasági és társadalmi szerkezet felé való strukturális átrendeződésben megjelenő új formáit és szerepét.

Ennek megfelelően Kloosterman és Rath igyekeznek egy olyan megközelítést alkalmazni, amely képes megragadni azt az összetettséget, amellyel a migránsok vállalkozásai ágyazódnak be egy-egy ország gazdasági, társadalmi és intézményi környezetébe, mozgósítva annak pénzügyi, humán és társadalmi tőkéjét. A kötetükben összegyűjtött országok szerinti esettanulmányok célja egy tágabb elméleti keret kidolgozását szolgálja. A modell tehát különbözik nemzeti kontextusokon belül, ugyanakkor azokon átívelve mégis igyekszik figyelembe venni a migránsvállalkozók érdekeit és hatását a helyi gazdaságra –amire szinte egyik érintett állam sincs tekintettel a közpolitikai keretek kialakításakor.

Az elsősorban Nagy-Britanniában végzett kutatások, amelyek a strukturális lehetőségeket és kifejezetten a vállalkozások indítását, illetve megvalósulását befolyásoló intézmények hatását vizsgálják, következtetéseiket tekintve némileg korlátozottak. A kutatásokra épülő modell operacionalizálhatóságának feltétele lenne annak szélesebb körű kidolgozása. Ugyan maga a modell is felveti, hogy a kulturális (etnikai) vállalkozói

specifikumokat hangsúlyozó érvelések bizonyos esetekben akaratlanul is a nemzeti sztereotípiák erősítését szolgálják, a migránsvállalkozók vállalkozói hajlandóságát és teljesítményét többször az etnikai csoportok közötti különbségek hangsúlyozásával magyarázza. A gazdasági szerkezet átalakulása, a demográfiai folyamatok és az időnként rejtetten, időnként nyíltan diszkriminatív munkaerőpiac bizonyos etnikumhoz tartozókat nagy számban szorít ki az alkalmazotti pozícióból és kényszerít önfoglalkoztatásra. Az ilyen jellegű munkaerő-piaci hátrányokat azonban a szerzők csak másodlagos magyarázatként használják, ugyanis arra is keresik a választ, hogy egyes etnikai csoportokon belül miért következik be differenciálódás – amit a brit példák is jól láttatnak: a Nagy-Britanniában élő kínai és vietnami vállalkozók közül egyre többen vannak jelen a gazdaság primer szektorában, ugyanakkor sokan továbbra is a hagyományosan nekik tulajdonított foglalkozási ágakban dolgoznak. A szerzők ezen példákkal kritizálják a mechanikus strukturális megközelítést, amely alábecsüli a cselekvők szerepét, és azzal az előfeltételezéssel él, hogy a migráció egy homogén folyamat, amely egy túlságosan is determinált, magától értetődő kontextusban zajlik. Ugyanez a megközelítés feltételezi, hogy az önfoglalkoztatás a posztfordista gazdasági dekonjunktúra idején növekszik, holott a holland, brit és német migránsvállalkozókról szerzett információk ezt cáfolni látszanak. Hollandiában és Nagy-Britanniában a dekonjunktúra idején az esetleges kényszer ellenére sem nőtt a vállalkozások száma, a kisebbségi vállalkozói kedv és teljesítmény kizárólag a gazdasági konjunktúra idején vett lendületet.

Az említett globális jelenségekre való tekintettel, amelyek minőségükben és a számszerűsítható adatok terén is különböznek a korábbiaktól (l. Aldrich et al. 1990), elkerülhetetlen annak az alapvető kérdésnek a felvetése, hogy a bevándorlók egyáltalán miért lesznek önfoglalkoztatók. Az önfoglalkoztatásnak (és főleg annak „transznacionális” módjának) meghatározásai nem teszik lehetővé annak eldöntését, hogy bizonyos esetekben valóban önfoglalkoztatásról van-e szó – még ha több országban ugyanazt a definíciót is alkalmazzák –, ugyanis bizonyos országokban a kisvállalkozások nem számítanak hivatalosan vállalkozásnak, és ezért inkább a szürkegazdaság kategóriájába kerülnek. Az önfoglalkoztatással a bevándorlók olyan társadalmi szerepbe kerülnek, amely különbözik a foglalkoztatotti státuszúakétól, de a helyi vállalkozókétól is, ugyanis az önfoglalkoztatás nem feltétlenül jár foglalkozásbeli szabadsággal. A fogadó országbeli intézmények diszkriminatív módon járhatnak el a bevándorlók vállalkozásaival szemben például a hitelhez folyamodás, a különböző engedélyeztetések során – azzal együtt, hogy a közpolitikai intézkedések vagy a privát szféra üzletpolitikai irányelvei ennek ellenkezőjét képviselik. A foglalkoztatott státuszhoz képest ugyanakkor az önfoglalkoztatás mégis nagyobb szabadsággal jár, hiszen – a tevékenység függvényében – kevésbé kiszolgáltatott helyzetet jelenthet. Az önfoglalkoztatók többségének etnikumtól

függetlenül vannak – üzleti értelemben is vett – nem materiális céljai, ilyen lehet például a gazdasági függetlenség. Ebben a tekintetben a „kisebbségi” vállalkozók többsége is az öngondoskodás ideológiáját vallja magáénak, ami a világ vállalkozóinak többségére jellemző, etnikumtól függetlenül. Az érintett országokban a vállalkozásra törekvő bevándorlók jellemzően hosszú távú célként a vállalkozói szabadságot tűzik ki maguk elé. Ezért hajlandók egy átmeneti időszakra alkalmazotti pozícióba is lépni, és ott felhalmozni a vállalkozás beindításához szükséges gazdasági tőkét. Ezáltal maga a migráció is egyfajta vállalkozásként értelmeződik újra, amely a szabadságot, a gazdasági integrációt és elsősorban a származási hely társadalmi ranglétráján való felkapaszkodást hivatott előidézni. Egy „kisebbségi” vállalkozás esetén mindez kiegészül egy olyan szabadságképpzel, amely kiutat jelenthet a helyi lakosság által kontrollált pozícióból – ami általában rasszizmussal és frusztrációval jár.

Ezen a ponton vetődik fel a formális és a szürkegazdaság közötti határ kérdése is, amely gyakran megjelenik a politikai vitákban – elsősorban azért, mert a közpolitika legtöbbször a migránsvállalkozások kényszerű, erőszakos és kriminális formáira koncentrál. A könyvben szereplő dél-afrikai kutatás is az informális szektor térbeli meghatározásának újragondolására vállalkozik. Bemutatja, hogy a munkaerő-piaci hátrányt a mobilis bevándorlók többsége hogyan próbálja informális önfoglalkoztatással megkerülni, illetve hogyan kényszerül arra, hogy így tegyen. Ennek következtében a bevándorlók dominálják a szürkegazdasághoz tartozó kiskereskedelmet. Az olaszországi példa alapján, ahol az önfoglalkoztatást a migránsok nem annyira választják, mint inkább belekényszerülnek, az is megállapítható, hogy a szürkegazdasághoz tartozó munkalehetőségek száma nem csökken a fehérgazdasághoz tartozó munkahelyek expanziójával. Erről nem azok az egyesek szerint „nagy számban” bevándoroltak tehetnek, akik szívesebben dolgoznak illegálisan, hanem azok a munkaadók, akiknek szándéka, hogy egy folyamatosan rendelkezésre álló, nagyon rugalmas és alacsonyan fizetett, instabil munkaerő-tartalékkal rendelkezzenek olyan gyártási folyamatokhoz, amelyekben a helyiek nem vennének részt munkavállalóként. Az olaszországi tanulmány arra is rámutat, hogy az érintettek gyakran magasabb presztízsű munkahellyel rendelkeznek annál, mint amelyet hivatalos státuszuk sugall; noha ezt is csak belső, informális alkuknak kiszolgáltatva érhetik el.

Két másik tanulmány ugyanennek a folyamatnak egy másik dimenzióját jeleníti meg Belgiumban és Ausztriában. A nyolcvanas évek elejétől teret nyerő szolgáltatóipar egyre több belgát segített a középosztályosodáshoz, ami aztán arra ösztönözte őket, hogy a magasfokú bizonytalansággal járó önfoglalkoztatást elkerüljék, a 3K-nak (kiszolgáltatott/koszorú/kemény)¹ stigmatizált munkákat pedig külföldi munkaerővel végeztessék. Ausztriában, egy széles körű jóléti rendszerrel rendelkező államban, hasonló

1 Az eredetiben a „dangerous, dirty, difficult” után 3D-nek nevezett - a szerk.

kulturális átalakulás következett be. A jogi szabályozás következtében csak nyolcévnyi folyamatos munkaviszonyt követően lehet zöld kártyához jutni, és ezzel gyakorlatilag munkáltatót váltani. A társadalmi párbeszéd (Sozialpartnerschaft) keretein belül a kereskedelmi szakszervezetek az 1980-as évek végéig a bevándorlókkal szemben a helyi munkaerő alkalmazását támogatták, ami a munkaerőpiac etnikai vonalak mentén történő szegmentációjához vezetett. Az önfoglalkoztatás és a vállalkozás stigmatizációja és elkerülése leginkább a kiterjedt jóléti állami szolgáltatásoknak, a munkaerőpiac hosszú ideig tartó stabilitásának, a vállalkozás beindításához köthető magas költségeknek, illetve a bukás esetén fenyegető súlyos következményeknek köszönhető. A jóléti szolgáltatásokhoz szokott és a korporativista környezetben szocializálódott helyiek többsége gyakran megveti a bizonytalansággal és a rugalmatlan jogszabályi környezet könnyű áthágásával járó vállalkozást. Ennek megfelelően ez a gazdasági tevékenység tipikusan etnicizált, ami után a bevándorlók többsége számára racionális döntésnek bizonyul a munkerőpiacon maradás és a türelmes várakozás.

Ahogy Kloosterman és Rath is megjegyzik: mivel a kutatott országok mindegyike posztindusztriális fázisba léptek, valószínűleg fellelhetők olyan közös folyamatok, amelyek a migránsvállalkozók beilleszkedése tekintetében általános érvényűek. Azok a migránsok, akik a vállalkozásból, illetve a piaci lehetőségekből adódóan ágyazódnak be olyan társadalmakba, amelyekben éppen posztindusztriális átalakulások zajlanak, az átalakulásoknak köszönhetően, amennyiben ki akarnak kerülni az „eticizált” vállalkozói közegből, előbb vagy utóbb egy újabb piaci szegmensbe is be kell, hogy lépjenek. A bevándorló munkaerő azokban az iparágakban a legelterjedtebb, amelyekre jellemző a kiszervezés, illetve az alvállalkozói láncolatok, mint például a ruha- és építőipar (bár Hollandia ebből a szempontból kivétel a tudatos ágazati elzárkózás miatt). Ugyanakkor növekszik azon migránsok száma, akik magasan képzettek, kapcsolatuk van a fogadó ország oktatási intézményeivel, és a társadalomban felfelé mobilak. Ők, ellentétben az alsóbb osztályokhoz tartozókkal, egyre kevésbé vannak a csoport- és etnikai forrásokért való küzdelemre kényszerítve, hiszen birtokában vannak az olyan stratégiai eszközöknek, mint a helyi nyelv ismerete vagy az információszerzés módjai – egy olyan gazdaságban, ahol az információszerzés és az információ feletti kontroll egyre jelentősebb gazdasági tökévé konvertálható. Mindez meghatározza a szélesebb értelemben vett lehetőségeket, amelyek aztán strukturálisan, képzettségük és készségeik szerint szelektálják az adott országba érkező migránsokat. Ez rávilágít arra is, hogy az etnikai és osztályalapú erőforrások inkább az üzlet menetét és módját határozzák meg, mintsem annak kialakulását, a vállalkozás indítását.

Ez a felismerés a neoliberális közgazdasági nézet azon hiányosságára is rávilágít, amely nem képes kielégítően megmagyarázni, miért vannak különbségek helyi és

migránsvállalkozók között, noha racionális gazdasági cselekvőkként reagálva a piaci bizonytalanságra minden vállalkozó következetesen felismerhetné lehetőségeit a profittermelésre. Ennek a hiányosságnak következménye, hogy a migrációról jellemzően nem állnak rendelkezésre közgazdasági elemzések. A feltételezés, miszerint a migrációs folyamat a származási és fogadó ország kereseti különbségein alapul, ugyanakkor azt a következtetést vonja maga után, hogy az ingázás vagy a visszatelepülés csakis a migrációs cél bukására vezethető vissza. A tartózkodási engedély és a családegyesítés céljából történő hosszabb külföldön tartózkodás mindezek fényében pedig az önfoglalkoztatást is gyakran csupán az önszegélyezés egyik formájaként jeleníti meg. A visszatérési hajlandóság is leginkább az elsajátított készségek és szakértelem függvényében jelennek meg.

Ezt a felfogást az érintett országok bevándorlási politikája és a közpolitika egyéb prioritásai is tükrözik – azzal az implicit kétkedéssel, miszerint állandóan politikai napirenden tartják a kérdést, hogy „ők”, az „egy másik kultúrából valók” valójában képesek-e, „elég érettek-e?” az önszegélyezésnek ezen formájára. Ennek megfelelően kérdésessé válik az is, hogy a sikeres vállalkozások, amelyek mind a tulajdonosok, mind az alkalmazottak társadalmi mobilitásával járnak (a könyv szerint sok kínai, tajvani és vietnami vállalkozás Nagy-Britanniában, az Egyesült Államokban, Ausztráliában és Dél-Afrikában), valójában képesek-e kilépni a kiszolgáltatott pozíciójukból.

A „kevert beágyazottság” ezen modellje – ahogy a szerkesztők utalnak rá – érdekes kísérlet, mivel új megközelítés az eddigi, társadalmi tőkét és csoporterőforrásokat hangsúlyozó szociológiai megközelítésekkel szemben. Tekintetbe veszi a piaci keresleti oldalt és az ennek nyomán születő lehetőségeket is. Ugyanakkor ezzel együtt egyelőre nem tűnik úgy, hogy ez a modell képes lenne átívelni a szakadékot azon, összes vizsgált országra jellemző közpolitikai döntések, célkitűzések között, amelyek mögött a folyamatos vállalkozói expanzió és a már létező cégek túlélésének prioritizálása rejlik, valamint az ezekre irányuló szociológiai reflexiók között. Másrészt a modellt jelenlegi fázisában, amíg a struktúra – a fogadó országokban megjelenő lehetőségek struktúrája – és az e(zek)hez igazodó cselekvés, illetve cselekvő igazodási mechanizmusaira nem szolgál megfoghatóbb magyarázattal – a kötet közpolitikai irányultsága mellett is –, inkább kétkedéssel, de türelemmel fogadhatjuk.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Portes, Alejandro (1998): Social capital: its origins and applications in modern sociology. In:
Annual Review of Sociology, Vol. 24., No. 1.: 1-24.
- Waldinger, Roger - Aldrich, Howard - Ward, Robin (szerk.) (1990): *Ethnic Entrepreneurs:
Immigrant Business in Industrial Societies*. Sage.